

Наталя Хамайко

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛУННИЦЬ ІЗ ХРЕСТАМИ

Стаття розглядає проблему релігійного контексту давньоруських підвісок-лунниць, а саме, їх різновид, який, окрім зображення, символічного півмісяця включає ще й зображення хреста.

Ключові слова: *підвіски, лунниці, хрест, християнські символи, амулет, язичництво.*

Статья рассматривает проблему религиозного контекста древнерусских подвесок-лунниц, а именно, их разновидность, которая, кроме изображения символического полумесяца, включает еще и изображение креста.

Ключевые слова: *подвески, лунницы, крест, христианские символы, амулет, язычество.*

This paper considers the problem of the religious context of ancient crescent-pendants, namely, their species, which in addition to the symbolic image crescent includes also the image of the cross.

Keywords: *suspension, crescent, cross, Christian symbols, amulet, paganism.*

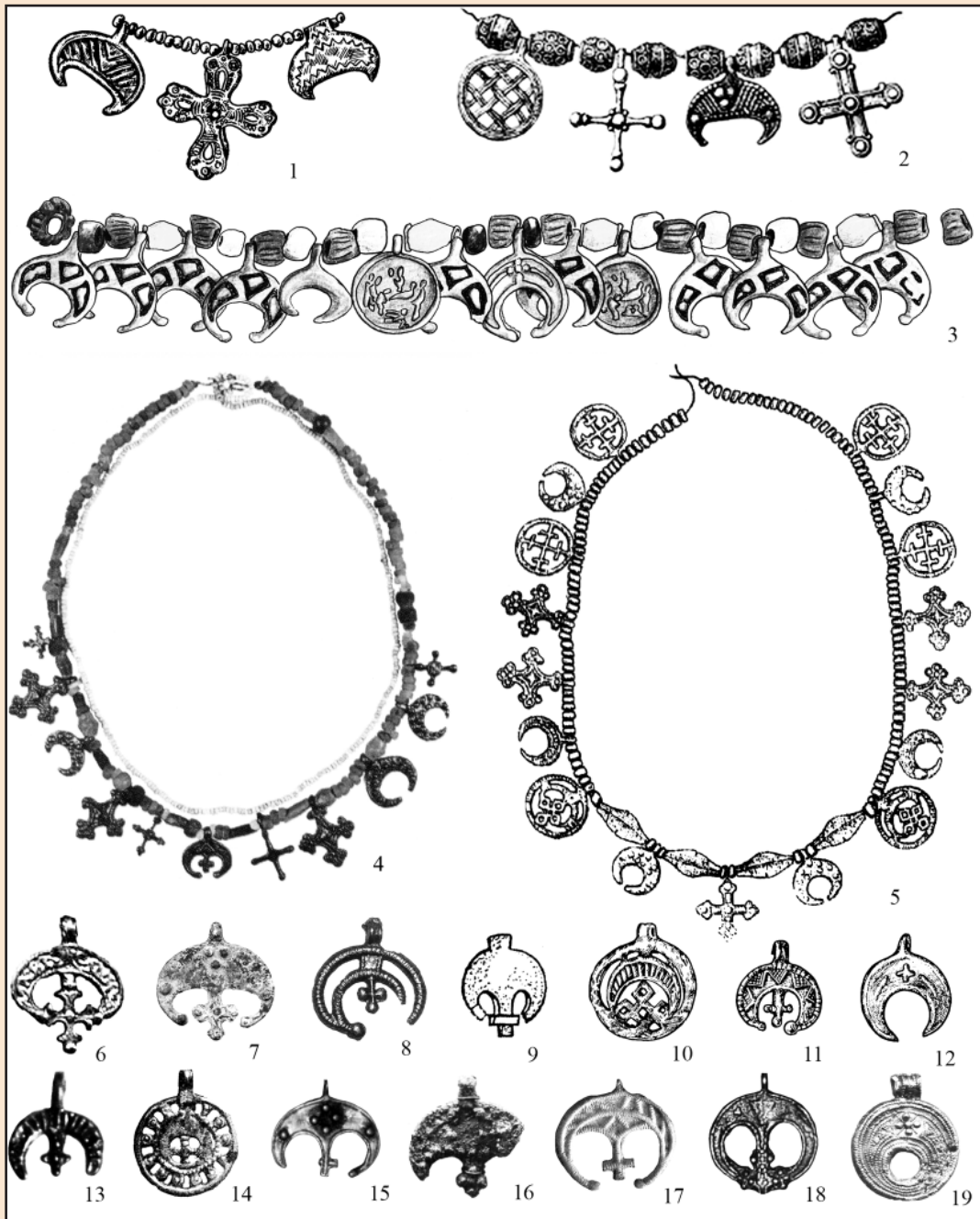
Підвіска-лунниця – один з найбільш розповсюджених видів прикрас у давньоруській матеріальній культурі. Зберігаючи основу у вигляді півмісяця, вони розпадаються на цілий ряд різновидів за способом виготовлення, матеріалом та формою. Відомі і знахідки давньоруських лунниць в одному намисті з хрестами, а також підвісок, що комбінують у собі два елементи: власне лунницю та хрест, який може бути окремим конструктивним елементом і поміщатися в нижній частині лунниці між ріжками або бути схематично зображеним на самій підвісці. Характерна місяцеподібна форма тривалий час викликала наочну асоціацію підвісок-лунниць із язичницьким амулетом. Однак хронологія активного розповсюдження лунниць уже в християнізованій Русі привела до необхідності перегляду цієї точки зору [26].

Серед давньоруських матеріалів відомі підвіски, що включають поєднання лунниці й різноманітних варіацій хреста. Це можуть бути як зображення хреста, нанесені безпосередньо на площину підвіски-лунниці (іл. 1: 12, 19), так і поєднання двох окремих підвісок – і лунниці, і хрестика – як двох рівнозначних елементів в

одній (рис. 1: 6–11, 13–19).

Це новий тип прикрас, що виник на основі «серпоподібних» і «круторогих» лунниць в XI ст. Із самого початку вивчення цього типу прикрас в археологічній літературі панувала думка про належність їх до категорії апотропейних амулетів, як і решти лунничних підвісок [7, с. 12, 13; 25; 23, с. 223–261; 24]. А наявність двох елементів у підвісках, що поєднують у собі серпоподібний півмісяць і хрест, деякі дослідники трактували як поєднання символів місяця й сонця і вважали їх язичницькими амулетами [9, с. 61; 17, с. 20–21; 19, с. 535; 4], інші ж були схильні пов'язувати їх із проявами релігійного синкретизму [1; 2; 8, с. 285–287; 12, с. 15; 20; 21; 30; 11; 14, с. 202–207].

Поєднання хрестиків і лунниць як окремих підвісок в одному намисті з'являються уже в похованнях другої половини X ст. Гньоздова [17, с. 53, № 277–284]. Цю ж традицію помічено і у курганах Новозибківського, Мглинського та Суразького повітів Чернігівської губернії кінця X – XI ст. [22, с. 221, таб. 47: 18], а також у похованнях XII ст. Новгородщини [15, с. 187] і західних районів сучасної Польщі

Іл.1. Комбінація підвісок-лунниць зі знаками хреста, натільними хрестиками, хрестоподібними стилізованими підвісками і образками:
1 – з курганів Новозибківського та Суразького повітів Чернігівської губ. (нині – Брянська обл.), XI ст.; 2 – з Новгородських курганів, XI–XII ст.; 3 – Которськ Псковської обл., кінець XII ст.; 4, 5 – Данілово Мале, Білостоцьке воев., Польща, XI ст.; 6 – Мініно Вологодської обл., XI–XII ст.; 7 – Чорнівка Чернівецької обл., XI–XII ст.; 8 – Ростов, друга половина XI – XII ст.; 9 – Луцьк, XII ст.; 10 – Харлапово Смоленської обл., XII ст.; 11 – Яскелево Ленінградської обл., XII ст.; 12 – оз. Велике Ретеньське, XII ст.; 13 – Григорівка Черкаської обл., XII–XIII ст.; 14 – Чертаново (нині – мікрорайон м. Москви), XII–XIII ст.; 15 – Кременець, XII – початок XIII ст.; 16 – Луцьк, XII – початок XIII ст.; 17 – давній Возвягль (нині – Новоград-Волинський Житомирської обл.), XII–XIII ст.; 18 – Полтава, XII–XIII ст.; 19 – Ростов, друга половина XIV ст.

(територія Червенських градів) [31, Fig. 114, 134–148] (іл. 1: 1, 2, 4, 5).

У курганах Которського погоста XII ст. було зафіксовано поєднання лунниць не тільки з натільними хрестиками, але й образками із сюжетами Успіння Богородиці та Христа Спасителя (іл. 1: 3). Появу цих іконок А.Є. Мусін пов'язував з розповсюдженням культу Володимирської ікони Божої Матері [15, с. 187], що ще більше підкреслило християнський контекст підвісок у намисті.

Зв'язок культу Богородиці й давньоруських лунничних прикрас припускали Ж. Бланкофф і С.В. Пивоваров [2, с. 26; 16, с. 230–231]. Це припущення ґрунтується на католицькому іконографічному сюжеті, поширеному також у західноукраїнській іконографії XVII–XVIII ст., у якому на тонкому серпоподібному півмісяці зображується на повний зріст св. Марія. Такі, наприклад, волинські ікони «Коронування Богородиці» середини XVIII ст. із с. Городне Луцького району та «Покрова Богородиці» першої половини XVIII ст. із с. Дорогиничі Локачинського району та ін. (іл. 2: 5, 6). Цей іконографічний образ поширився на українських землях у XVI–XVII ст. за польського впливу (пор. іл. 2: 4).

Усталений образ Діви Марії з місяцем значно поширеніший у католицьких країнах, ніж у православних. Більш давній тип католицької іконографії Діви Марії дійшов до нас під назвою «Луна» (LUNA), очевидно, пов'язаною початково з образом римської богині Місяця, який згодом був заміщений образом християнської Мадонни. До найдавніших зображень «християнського Місяця» належать барельєф на капітелі-імпорті в церкві Квінтанілла де лас Вінас (Іспанія) епохи візиготів (VII–VIII ст.) [32, с. 129], бронзова позолочена статуетка другої третини XII ст. з колекції Лувру (іл. 2: 2) та синхронна їй ілюстрація з Каталонського манускрипту XII ст. [27, pl. IX, fig. 6].

Цікаво, що і в Середземноморському регіоні, і в Західній та Північній Європі лунничні підвіски існують які обереги і протягом

XV–XVIII ст., і навіть значно пізніше – аж до XX ст. (іл. 2: 8–10). Вони були поширені в Італії, Іспанії, Португалії, Голландії, Ірландії, Балканах і т. д. [29, с. 73–77, pl. D: 1–11, 86; 28, с. 141–142, pl. XVII; 36, с. 38–40].

Сережку-лунницю з Полтави О.Б. Супруненко відносить до XV–XVII ст. (іл. 5: 5). В.В. Гольмстен вказувала на використання подібних сережок і в Росії у XIX – на початку XX ст. як апотропейних амулетів [7, с. 18]. А на волинській іконі XVII ст. зображення півмісяця присутнє і як підвіска на збруї коня св. Юрія-Зміборця (іл. 2: 4).

Ментальне поєднання лунниць і християнської символіки відобразилося і в археологічному матеріалі. Мабуть, найбільш вичерпну відповідь на питання символічного навантаження хрестовключених лунниць дало відкриття ювелірної майстерні з виробництва натільних хрестиків на поселенні Мініно, дослідженої І.Є. Зайцевою. Серед виробів цієї майстерні у тому числі знайдено і один екземпляр хрестика, сплавленого з лунницею в єдину підвіску [10, рис. 1]. Ювелір використовував для виготовлення підвіски форму невеликого хреста-тільника, об'єднавши його із серпом лунниці (іл. 1: 6). Враховуючи, що такі предмети обов'язково проходили процедуру освячення в церкві, не може бути й мови про усвідомлено язичницький підтекст цієї прикраси. Подібні підвіски широко розповсюджені на давньоруських землях у синхронних матеріалах (іл. 1: 4–9, 11, 13, 15–18). Різновидом лунниць із хрестами можна вважати і хрестовключені лунничні підвіски, у яких зображення є більш стилізованим, форма хрестика часто дуже видозмінена, а сама підвіска обрамлена колом, що об'єднує обидва елементи (іл. 1: 5, 10, 14). Типологічно іншим, однак близьким за контекстом різновидом лунниць із хрестами є лунниці, у яких хрестик включається не як окремий елемент підвіски, а наноситься безпосередньо на площину лунниці як символ. Це гостророгі, підковоподібні чи замкнені лунниці, у яких центральна

Пл. 2. Зображення півмісяця та підвіски-лунниці у християнській іконографії та культовій пластиці:

1 – фрагмент барельєфу з каплиці Санта-Марія, відома як Квінтанілла де лас Вінас, пров. Бургос, Іспанія, VII–VIII ст.; 2 – долина Маас, Франція, друга половина XII ст.; 3 – фрагмент мініатюри Каталонського манускрипту, Іспанія, XII ст.; 4 – Мадонна, одягнена в сонце (польський майстер), середина XV ст.; 5 – з ікони «Коронування Богородиці», Городне Волинської обл., середина XVIII ст.; 6 – з ікони «Покрова Богородиці», Дорогиничі Волинської обл., перша половина XVIII ст.; 7 – з ікони «Юрій Змієборець», Волинь, XVII ст.; 8, 10 – Іспанія, XIX ст.; 9 – Мала Азія, VIII–IX ст.

частина достатньо широка, щоб вмістити додаткове зображення (іл. 1: 12, 14).

Прототипом підвісок-лунниць із хрестами, на наш погляд, могли бути не прикраси, а візантійське церковне начиння, як, наприклад, тримач ланцюжків із християнською символікою. Найбільш близька підвіска входить до складу такого ланцюжка з Малої Азії, що належав, судячи з напису, якомусь Алогію (іл. 2: 9), і датування якого, найімовірніше, вкладається в рамки VIII–IX ст. [28, с. 331]. А лунниці-підвіски з нанесеними на їхню поверхню хрестиками відомі в матеріалах Криму цього ж періоду [6, с. 115, рис. 83: 23], що зближає їх з давньоруськими старожитностями і територіально, і хронологічно.

Початок XI ст. на теренах Давньої Русі ознаменувався активним поширенням християнства, а разом з тим і предметів, що були пов'язані із цим процесом і які фіксуються археологічно. Для комплексів X ст. такі предмети є вкрай рідкісними знахідками, однак для XI ст. вони вже представлені цілим рядом категорій знахідок, переважну частину яких становлять предмети особистого благочестя, як-от: натільні хрестики і образки, хрести-релікварії (енколпіони), християнські символи на особистих речах тощо (15, с. 122–124).

Агресивна політика християнізації давньоруських князів живо описана в

літописних текстах; численними є й давньоруські церковні повчання проти пережитків язичницьких забобонів і обрядової магії, закріплені кодексом церковних законів. Украй важко уявити, щоб в таких умовах було можливим відкрите використання язичницьких амулетів, а тим більше, щоб таким амулетом виявився один з найпоширеніших типів жіночих прикрас. Вважати лунниці з хрестами давньоруським новоутворенням також немає підстав, враховуючи, з одного боку, строгу регламентацію християнських канонів з боку грецького духовенства, широко представленого на Русі в домонгольський період, а з другого, наявність їх прототипів серед власне візантійських старожитностей.

На прикладі широкого розповсюдження в Давній Русі амулетів-змійовиків дослідники неодноразово зазначали, що на тлі боротьби зі слов'янськими «язичницькими забобонами», церква сприймала як «істинно православні» й поширювала у слов'янському середовищі будь-які пережитки грецького язичництва в самій візантійській культурі.

Лунниці з хрестом прийшли на Русь разом з багатьма іншими атрибутами християнської матеріальної культури візантійського суспільства і, очевидно, сприймалися як істинно християнські символи вже на стадії запозичення.

Література:

1. Бланкофф Ж. Языческие пережитки в женских украшениях Древней Руси // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 26–30.
2. Бланкофф Ж. К изучению древнерусских, византийских и западноевропейских лунниц // Великий Новгород и средневековая Русь, Сборник статей: К 80-летию академика В.Л. Янина. – М., 2009. – С. 607–615.
3. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982.
4. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992.
5. Боровский Я.Е., Моця А.П. Концепция язычества и христианства в буржуазной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 134–135.
6. Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. – К., 1993.
7. Гольмстен В. В. Лунницы Императорского Российского Исторического Музея. Отчет Исторического Музея за 1913 год. – М., 1914..

8. Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
9. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология. – 1960. – № 4. – С. 58–67.
10. Зайцева И. Е. Ювелирные производственные комплексы селища Минино (XI–XIII вв.) // КСИА. – 2006. – Вып. 220. – С. 73–86.
11. Кучінко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008.
12. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності верхнього Попруття і середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст. : автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
13. Мысько Ю.В. Культурная атрибутика лунниц как элемента древнерусского праздничного убора // Sacrum et Profanum II. Религиозное мировоззрение в древнем и современном обществах: праздники и будни. – Севастополь ; Краков, 2007. – С. 127–134.
14. Моця О.П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи // Село Київської Русі. – К., 2003. – С. 202–207.
15. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002.
16. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006.
17. Путь из варяг в греки и из грек: Каталог выставки. – М., 1996.
18. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – № 11. – М. ; Ленинград, 1949.
19. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
20. Сапунов Б.В. Ярославна и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве – памятник XII века. – М. ; Ленинград, 1962. – С. 321–329.
21. Сапунов Б.В. Памятники материальной культуры двоеверцев // Труды Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1970. – Т. 11. – С. 7–14.
22. Седов В.В. Восточные славяне в VI– XIII вв. – М., 1982.
23. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) // МИА. – М., 1959. – № 65. – Т. 2. – С. 223–261.
24. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981.
25. Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. // Труды ГИМ. – М., 1967. – Вып. 43.
26. Хамайко Н.В. Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Т. 20. – С. 319–338.
27. Cook Walter W.S. The Earliest Painted Panels of Catalonia (II) // The Art Bulletin. – Vol. 6. – N 2 (Dec., 1923). – P. 31–60.
28. Gunther R.T. The Cimarruta: Its Structure and Development // Folklore. – Vol. 17 (Jun. 24, 1905).
29. Hildburg W.L. Lunar Crescent as Amulets in Spain // Man. – 1942. – Vol. 42.
30. Jaguś J. Synkretyzm pogańsko-chrześcijański w świetle źródeł pisanych i archeologicznych na ziemiach polskich w wiekach średnich // Z otchłani wieków. – 2000. – 55: 3–4 (Polska przed tysiącem lat). – S. 106–114.
31. Krasnodębski Medieval Borderland Inhabitans // Pipeline of Archaeological Treasures. – Poznań, 2000. – P. 99–113.
32. Palol P. Arte Hispanico de la Epoca Visigoda. – Barselona, 1968.